

NÉPSZÁMLÁLÁS HAJDAN ÉS MA.

JANUÁR UTOLSÓ NAPJÁN kivétel nélkül mindenki kézhez kapott egy, két vagy három — esetleg még több — kérdőívet, amelyek rovataiban a februárra virradó éjszaka 12. órájának megfelelő helyzethez mértén kellett feleletet adni a feltett kérdésekre. A kérdésekben az államhatalom érdeklődése jelentkezett a társadalom, a népesség életviszonyai iránt, e célra szolgáló intézményén: a Központi Statisztikai Hivatalon keresztül.

A Központi Statisztikai Hivatal — Budapest érdekeinek szolgálatában pedig a Székesfőváros Statisztikai Hivatala — létcéljának megfelelően évről-évre hatalmas munkát végez, változatos adatgyűjtéseket az állam érdekeit érintő legkülönbözőbb területeken. Ebben az évben különösen nagy munka hárul a statisztikai hivatalokra: az új népszámlálás. Ennek első fejezetét, az adatgyűjtést az ország teljes nyilvánossága előtt, a megszámláltak közreműködésével végzik, oly módon, hogy az egyes egyének maguk szolgáltatják be adataikat. A művelet komolyabb, nehezebb részét, az adatok feldolgozá-

sának fáradságos munkáját majd csak a hivatalok falai látják, míg ennek végső eredményeként hosszú számoszlopok, táblázatok, százalékos számítások kerülnek majd idővel a nyilvánosság elé.

Közönségünk nincs egészen tisztában a népszámlálás lényegével s különösen az okokat nem ismeri, melyek azt olyan nagyon fontossá teszik.¹ Nem tudja milyen célt vagy célokat szolgál az a sok különféle kérdés, amelyet a népszámlálási íveken intéztek hozzá.

A most lezajlott népszámlálást megelőzően a Központi Statisztikai Hivatal a rendelkezésre álló összes eszközöket — sajtó, rádió, film — felhasználva, igyekezett tájékoztatni a nagyközönséget a népszámlálás gyakorlati vonatkozásairól, a kérdőívek kitöltésének módjáról, a számlálóbiztosok munkásságáról.

Ezek a tájékoztatások, nevezetesen a Központi Statisztikai Hivatal elnökének rádióelőadása és a sajtóban közzétett hivatalos közlemények a népszámlálás célját a következőkben foglalták össze: „A népszámlálás célja feltárni, illetve számbavenni az ország népességének elosztását és életkörülményeit minden vonatkozásban. Az állam helyes vezetése megkívánja azt, hogy igaz képet adjon a lakosságnak korosztálybeli, nemek szerinti, vallási, nemzetiségi, nyelvi, foglalkozási, települési és vagyoni kategóriák szerinti megoszlásáról. Az egyedül fontos követelmény az, hogy a népszámlálási íven lévő minden kérdésre mindenki híven, a valóságnak és lelkiismeretének megfelelően írja a választ és ebben senki által ne hagyja magát befolyásoltatni. Csakis így lehetséges az, hogy az állam vezetése hű képet kapjon mindenről. Ez a népszámlálás célja és semmi egyéb.“

Ez a célmeghatározás lényegében nem új, sőt hazai népszámlálásunk történetkutatójának nagyon is ismerősnek hangzik. Bár nem ilyen szabatos fogalmazásban, de alapjában ugyanígy indokolta II. József is az első magyarországi népszámlálást. Ezirányú elhatározását 1784 május i-én a következő szavakkal közli gróf Esterházy Ferenc kancellárral: „Tapasztalati tény, hogy a néplélekszám megnövekedése az állam üdvét, gazdagságát és tekintélyét növeli; ilyen növekedés azonban csak úgy érhető el, ha a közigazgatás minden ágában megfelelő intézmények segítik. Az idevágó törvények és intézmények hatásáról azonban nem formálhatunk véleményt addig, amíg az ország valóságos népességét, annak növekedését vagy fogyását pontosan nem ismerjük.“

A népszámlálás célja tehát, mint ezekből az idézetekből világosan láthatjuk, lényegében nem változott. A II. József kora óta eltelt több mint másfél évszázad alatt mindössze a fogalmak váltak világosabbakká. Minthogy azonban az államhatalom érdeklődése az újkori fejlődés során jelentősen kitágult s ma már a nép életének jóval több részletére kiterjeszkedik, ennek megfelelően a népszámláláskor feltett kérdések is sokkal változatosabbak.

II. József — korának egyik legfelvilágosodottabb uralkodója — a magyarországi népszámlálás elrendelésével a nyugati országok példáját követte. Elhatározása a XVIII. század uralkodó szellemi áramlataiból fakadt.

A merkantilista államszemlélet követői az állam javát, gazdagságát és tekintélyét — mint II. József is mondja — a népesség minél nagyobb lélekszámában látták. Ennek megfelelően a nyugati országok előbb vagy utóbb rendszeres népszámlálásokat hajtottak végre. Ezek a munkálatok egyre jobban elmélyültek s lassanként mindenütt állandó szerv felállítását tették szükségessé. A XIX. század elején már a legtöbb országban meg is találjuk a népszámlálás végrehajtásával megbízott és egyéb adatfelvételt és feldolgozást végző statisztikai hivatalokat.

II. József Magyarországot is ebbe a fejlődési folyamatba kívánta kezdeményezésével belevonni. Elhatározásában, célkitűzéseiben megvolt minden erre alkalmas feltétel. A népesség valóságos számának megisme-

¹ Lapunk olvasói kellő tájékoztatást kaptak Aldobolyi Nagy Miklós tanulmányából: Népszámlálás; Magyar Szemle 1940, december.

rését az állam érdekében tartotta fontosnak, mai fogalmazásban: a helyes államvezetést e nélkül nem látta megvalósíthatónak. Ez átfogó cél mellett a népszámlálást a népesség mindenkori nyilvántartásának alapjául szánta. Ezért a felvétel egyéni lapjain a bekövetkezett változásokat a helyi hatóságoknak évről-évre fel kellett volna jegyezniük. A központi hatóságoknak időről-időre csak a községi, illetve a törvényhatósági összesítéseket terjesztették fel.

E nagyszabású terv azonban nem valósulhatott meg. II. József rendelkezéseivel szemben — így a népszámlálás elrendelésével szemben is — Magyarországon határozott ellenszenv nyilvánult meg. Uralkodása, erőszakos és a magyar alkotmánnyal nem törődő intézkedései a nemzetből amúgy is visszaszűrésű érzéseket váltottak ki s ezek bőséges tápot kaptak a népszámlálás indokolásának következő részében: „Magyarország és Erdély még abban a szerencsétlen helyzetben van, hogy lakossága még nincs összeírva, sőt nem is ismerjük jól, mert az eddigi egyházi és megyei összeírások teljesen hamisak. Az adózás mégis ezeken nyugszik s fogyasztási és vámügyekben idevágó ismeretek nélkül kell törvényeket és rendeleteket hoznunk. Meg sem említem, hogy a rendek merőben önkényesen állapítják meg az újoncok számát s ez egyik-másik megyében túlságosan magas a katonai szolgálat, a népesség, a kultúra, a méltányosság s a földesuraságok legnagyobb kárára.“

A magyar nemesség féltékenyen örködött adómentességi előjogán és az adózás emlegetésével ezt látta veszélyben. Ezért tehát a népszámlálás végrehajtását minden eszközzel hátráltatta, vonakodott az összesítéseket felküldeni, a nyilvántartást tovább vezetni. Éveken keresztül tanúsított passzív rezisztenciája II. József halála után nagy megkönnyebbülésbe olvadt. Sok helyen a Helytartótanácsnak fel nem küldött népszámlálási anyagot — a gyűlölt uralkodó egyéb rendeleteivel együtt — máglyába rakva égették el.

A rövid ideig uralkodó II. Lipót után I. Ferenc és V. Ferdinánd sokkal inkább igyekeztek a forradalmi újítások minden lehetőségét távol tartani országaiktól, semhogy Magyarországon általános népszámlálással kísérleteztek volna, bár a reformkor nemességében tálán már megtalálták volna azt a megértést, melyet II. József a maga korában hiába keresett. Így azután II. József népszámlálása elszigetelt jelenség, egyedülálló felvétel maradt. S miközben a nyugati országokban kialakult a statisztikai hivatalok rendszeres munkája, Magyarország az államvezetés kezében olyan fontos tapasztalati anyag összegyűjtése és feldolgozása terén erősen lemaradt.

Ma már — a kiegyezés óta immár nyolcadszor végrehajtott népszámlálás alkalmával — tudjuk, hogy az államigazgatásnak milyen fontos érdekei fűződnek ezekhez a feltételekhez. Ezt a fontosságot már az is kidomborítja, hogy minden esetben külön törvény rendelkezik a végrehajtható népszámlálásról. S ezek a törvények határozottan tiltják a szolgáltatott adatoknak adózási célra való felhasználását s az egyén adatai külön-külön nem, hanem csak a megfelelő csoportosítások számsoraiban juthatnak a nyilvánosság elé.

II. József rendelkezésének önkényes volta mellett — mai szemmel nézve — merőben helytelennek kell minősítenünk a népszámlálás indokolásának adóügyi célzásait. Különböző célok és szempontok ilyen összekeverése csak zavart kelthet, amint keltett is. Az adóteher növelésének lehetőségétől minden állampolgár természetszerűleg fél. Már pedig a régebbi összeírások túlnyomó többségben adózási célból készültek s érthető, ha a lakosságban az adó növelésétől való rettegés a népszámlálásokkal, mint minden összeírással szemben idegenkedést ébresztett és olykor arra indította az embereket, hogy a valóságnak nem egészen megfelelő válaszokat adjanak. Éppen ennek az idegenkedésnek a leküzdését célozzák azok a rendelkezések, melyek a népszámlálások adatait védik és tiltják az adókvetésnél való felhasználásukat.

Ezzel szemben a már II. József népszámlálásánál is felmerült katonai szempontok, beleesvén az újabb fejlődés irányvonalába, egyre nagyobb jelen-

tőséget nyernek. Ezt éppen a lezajlott népszámlálás kérdőívének idevonatkozó kérdőpontja mutatja a legvilágosabban.

Ugyancsak a megvalósulás útjára lépett, természetesen sokkal fejlettebb formák között, II. József népességnylvántartó terve is. A népszámlálás kérdőívei mellé adott nyilvántartólap a népmozgalom ellenőrzését célozza és a múlt év tavaszán végrehajtott bejelentési összeírást egészíti ki.

A mai népszámláláshoz képest azonban nemcsak a II. József-féle látszik kezdetlegesnek, hanem a múlt század végén végrehajtottak is. Az államhatalom a maga szabályozó kezével egyre fokozottabb mértékkel nyúl bele állampolgárainak életébe; egyre több szempontból érdeklik a lakosság életviszonyai, a népesség megoszlása. Egyre gyakrabban van szüksége különleges adatokat gyűjtő statisztikai felvételekre és természetesen a népszámlálás kérdőpontjai is egyre változatosabbakká válnak.

Látván, hogy ma mennyire fontosak ezek a statisztikai adatok a kormánzatnak, önmagától vetődik fel a kérdés, hogyan tudták ezeket a múltban nélkülözni? Ha erre a kérdésre pontos választ kívánnánk adni, át kellene tekintenünk a statisztika történetét s ez igen messze vezetne. Elegendő a római birodalom népszámlálásaira utalnunk, hogy láthassuk, a fejlettebb államigazgatási formák nem nélkülözheték a régmúltban sem a népesség számszerű adatait. A népszámlálások s az ahhoz hasonló összeírások általános történeti áttekintését mellőzve, a felvetődött kérdésre csak a magyar történelemben keresünk választ.

A magyar államfejlődés lassan és meglehetősen sokára jutott fejlettebb igazgatási formákhoz. A régi államvezetésben nem is volt érezhető a népesség valóságos számáról nyert ismeretek szükségessége. Mások voltak a célok, mások az életviszonyok, a társadalom és a hatóságok érintkezésének formái. Az államigazgatás írásos szervezete is csak az újabbkori századokban lendült fejlődésnek, ekkor aztán annál gyorsabb iramban kívánta pótolni az elmulasztottakat. Ettől kezdve egyre több és több összeírás mutatja, hogy a hatóságok ebben a formában is igyekeztek tájékozódni az igazgatásuk alá tartozó kérdésterületek részleteiről. S a középkorból fennmaradt néhány összeírásunk már e fejlődés elszárt korai alapjait jelzi.

Az államigazgatás modem statisztikai felvételeket, mai forma szerint végrehajtott népszámlálásokat a fejlődés alsóbb állomásain nem is ismerhetett. A fennmaradt összeírások azonban világosan mutatják, hogy a különböző hatóságok fokozódó szükségét érezték a megfelelő adatismereteknek. Ezekben az összeírásokban a különleges célokból készült modem statisztikai felvételek őseit láthatjuk, bár természetesen mindenkor jóval kezdetlegesebb formák között. A népesség valóságos számának ismerete, életviszonyainak felderítése, mint államigazgatási érdek csak a XVIII. század második felében, nálunk II. Józsefnél nyert olyan fontosságot, ami népszámlálásokat hozott létre.

Lényegbe vágó különbség a modem, a hivatalos statisztikai szolgálat által végrehajtott népszámlálások és statisztikai felvételek, valamint a régebbi korok összeírásai között az, hogy míg az előbbieket — szinte úgy mondhatnánk — maguknak az adatoknak pusztán ismerete kedvéért készülnek s a megismert adatok a személytől mindig elvonatkoztatva, mint számok válnak tapasztalati anyaggá az államvezetés kezében, addig a régi összeírások többsége személyhez kötött, az összeírt adatok, mint a megnevezett személyhez tartozók fontosak, az összeírások pedig minden esetben egy bizonyos konkrét ügy folyamán, egy meghatározott cél érdekében jöttek létre.

A konkrét ügy, a meghatározott cél, a közvetlen ok régi összeírásaink nagy többségében az adó volt. Az első ilyen összeírászerű jegyzékek — a fejlettebb egyházi írásbeliség következtében — az egyházi tized beszedésekor készültek. Lényegükben épügy egyszerű elszámolások, mint a XVI—XVII. század adójegyzékeinek egy része. A valóban beszédett összeg, a beszédendő összeg adóalapja: porta, dica stb. olykor csak számszerűleg jegyeztetett fel

az egyes adózó nevének említése nélkül. De ha ezek, mint a későbbi összeírások, az adózó családfő nevét fel is jegyezték, háztartásában élő családtagjairól, azok számáról, nem- vagy korbeli megoszlásáról már semmi felvilágosítást sem nyújtanak. A személyi adatok helyett több felvilágosítást adnak esetleg a megnevezett családfő gazdasági helyzetéről: telke nagyságáról, terméseredményeiről, házi állatairól stb.

Ezek az adóösszeírások természetesen csak az adófizető népességre terjedtek ki. Teljes mértékben hiányzik belőlük az adómentes nemesség, az egyháziak, a katonaság, valamint a legnyomorultabb réteg: a testi hibában szenvedők, akik nyomorúságukban keresőképtelenek és az ide-oda hullámozó koloduk. Csak elvétve említi meg őket egyik-másik összeírás.

A rendi Magyarországon a nemesség és az adózók között fennállott éles jogi különbség mellett egészen kivételes a már említett II. József-féle összeírás, amely a maga korában valóságos népszámlálásnak készült és minden tiltakozásuk ellenére is összeírta a nemeseket, de egyszersmind számbavette az egyházi személyeket, a katonákat, a zsidókat s a felvétel alkalmával ideiglenesen távollevőket is. Adózókkal együtt ezen kívül legfeljebb szabad királyi városainkban letelepedett és ott ingatlant vagy polgárjogot szerzett nemesek szerepelnek együtt, de természetesen csak elenyésző töredékét mutatva az ezekben a városokban valóban élő nemességnek.

Városaink lakosságáról — a városi élet szorosabb közössége, a korábban kifejlődött városi írásbeli közigazgatás szükségszerű eredményeképpen — jóval korábbi időkből, jóval több és lényegesen részletesebb összeírások vagy legalább is összeírásjellegű felvételek adnak felvilágosítást. A török pusztítástól megkímélt városaink levéltáraiban a középkorból is maradtak fenn polgárkönyvek, adókönyvek, telekkönyvek s ezek mellett esetlegesen készült számos összeírás is. Így pl. háborús veszély esetén a fogadott katonák fizetésére kivetett adók jegyzéke s mellette a zsoldosok összeírása. Teljesen hiányzik azonban az az alapos összeírásfajta, mellyel a német városokban a középkorban ismételtlen számbavették a fegyverfogható lakosságot.

Ilyen katonai jellegű összeírások a magyar történelem folyamán természetesen nem készültek. A hadviselés a nemesség kötelessége és joga volt. Amikor pedig a zsoldos csapatok jelentősége megnőtt, az éppen a pénzbeli jövedelem növelésére való törekvést, az adóbehajtások fokozottabb gondosságát tette szükségessé. A nemesség katonai létszámáról csak igen késői időből van összeírásunk, az 1809. évi insurrectioval kapcsolatban. Minthogy azonban ez a nemesi felkelésre kötelezettek vette számba, lényegében éppen olyan nemesi összeírásnak tekinthető, amilyeneket a megyék ismételtlen készítették. Ezeknek kettős céljuk volt: egyrészt az igazolt nemesek felvétele, kiknek adómentességéhez tehát kétség nem fér, másrészt a megye területén élő nemesek számontartása, hiszen a nemes vármegye házi kiadásait ezek fedezték.

A nemesség, mint tényleges katonaság sokkal fontosabb szerepet játszott a Székelyföldön, mint az anyaországban. Ismételt összeírásaik jóformán a teljes székely férfinépességről felvilágosítást nyújtanak; egyik-másik a fiúgyermekeket is felsorolja életkoruk feltüntetésével. Hasonlóra — elszórtabban ugyan — a magyarországi megyék XVIII—XIX. századi nemesi összeírásai között is találhatunk példát.

Az itt érintett összeírástípusok mellett természetesen még igen sokféle készült és vár feldolgozásra. Jelenleg azonban csak azokról kívánunk áttekintést adni, amelyekből valamilyen választ kaphatunk régebbi korok népességéről.

A modern népszámlálások részletes és pontos felvételeihez szokott mai ember eddigi áttekintésünk után nehezen találhatja használhatónak e régi összeírásainkat, holott ezek igen lényeges és fontos forrásai a történelmi demográfiának. Természetesen nem szabad olyan követelményeket támaszoznunk velük szemben, amilyeneket a statisztikai szolgálat felvételei elégi-

tenek ki. Meg kell elégednünk azokkal a szűkszavú válaszokkal, amelyeket adataiból éppen kiolvashatunk. S ha olykor csak igen kis területre vonatkoznak is, mégis lényeges ismeretekkel gyarapítják a múlt népességéről alkotott képünket.

Önmagában már az is fontos eredmény, ha bizonyos időpontban az egész ország területéről a családfők számát megismerhetjük, pl. egykorú vagy középkori adó- és nemesi összeírás egybevetéséből. A valóságos lélekszám megállapításánál azonban nagyrészt becslésekre vagyunk utalva, különösen a középkorban. A XVIII. század második felétől kezdve rendszeresen kiadott egyházi tematizmusok már közülük egy-egy község lélekszámát az anyakönyvi bejegyzések alapján s ezek segítségével már hozzávetőleges pontossággal megállapíthatjuk a szorzószámot is: az egy családfőre eső lélekszámot.

Ez összeírásokon alapuló történelmi statisztikai tanulmányok még szinte kísérletezéseknek mondhatók, holott a XVIII. századról, egyes területeken pedig az egész XVII. századról is igen értékes demográfiai források várnak feldolgozásra: az anyakönyvek. Ilyen elszört, egyes adatok feldolgozása azonban hatalmas munkaszervezetet s ezzel együtt nagy anyagi terhet jelent, melyre ma aligha lehet gondolni. Pedig az anyakönyvekre támaszkodva, a mai népszámlálások pontosságát megközelítő eredményeket lehetne elérni a lélekszám nagyságáról, a lakosság nem- és korbeli megoszlásáról, a születési és halálozási arányszám alakulásáról.

A népszámlálás kérdőívei a feldolgozás közvetlen forrásai, a régi összeírások vagy egyéb egyes adatok pedig mindig csak közvetett források. A történelmi statisztikai feldolgozás csak akkor hasznosíthatja őket, ha az adatokat előbb kielemezi, mai fogalommal élve: kérdőívekbe foglalja azokat. A feltett kérdőpontokat azonban nem érdeklődés diktálja, hanem a rendelkezésre álló anyag önmaga szabja meg.

Kényszerű korlátok közé szorítva fárasztó, olykor idegörlő anyaggyűjtés, az adatok lelkiismeretes mérlegelése azonban konkrét eredményekhez vezet a történelmi statisztikust. Számszerű eredményei véglegesnek tekinthető megállapítások, melyek önmagában hordják jutalmukat. Ezt azonban csak a szaktudós tudja kellőképpen értékelni, a közönség joggal vár tőle a tudománytól.

A régi összeírásokból nyert statisztikai anyag ugyanolyan módszerekkel tárható a szakember és a nagyközönség elé, amilyenekkel a statisztika dolgozik. Ez pl. a grafikonokban a régi és az új felvételek eredményeinek összehasonlítását is lehetővé teszi. S hogy ezek az eredmények nemcsak a tudomány apró kedvteléseit elégítik ki, hanem a nemzet életébe vágó nagy kérdések megoldásához is segítséget nyújthatnak, mindennél ékebben tanúsítja az elmúlt év nyarán megjelent „Erdély“-album nagyszámú grafikonmellékletével, régi összeírásokból nyert adatok térképekre vetett ábrázolásával, melyek kézzelfoghatóan igazolták, mint fogyott el az ősi magyar lakosság a török pusztítások nyomán és mint özönlette el a bevándorló oláhság az üresen maradt területeket. Szabó István Ugocea megyéről írt kitűnő monográfiájában meg a tizedlajstromok lassan el-eltűnedező magyar neveiből állította össze a rutén és oláh elem előtörését az ősi magyar települési területen a török pusztítás folytán.

Az Erdély-kötet közvetlenül a bécsi döntés előtt jelent meg. Kétségtelen, hogy az augusztus 30-án hozott ítélet nem erre épült, de az is kétségtelen, hogy ez a munka kedvezően befolyásolhatta a tárgyalásokat. Ebben pedig feltétlenül része volt azoknak az eredményeknek is, amelyeket régi összeírásokból tárt fel a történelmi statisztikai módszer.

PÁLFFY ILONA